

Van der Monde-lezing

Pieterskerk, Utrecht 17 februari 2004

UITGESPROKEN DOOR DR. W.H. VROOM

Dames en heren,

Zoals het hoort bij een Van der Monde lezing zal ik spreken over de Dom van Utrecht, zeker in het jaar waarin het begin van de bouw van de huidige gebouwen, 750 jaar geleden, wordt herdacht. Niet zozeer over de architectuur van het gebouw, ook niet over de inrichting ervan maar over bepaalde aspecten van de bouwgeschiedenis ervan, die bij de Dom van Utrecht beter en vollediger bestudeerd kunnen worden dan bij de meeste van de andere 700 kathedralen die Europa in de middeleeuwen telde. Het gaat over de organisatie van de bouw en meer specifiek de wijze waarop door de eeuwen heen de financiële middelen werden bijeengebracht om de bouw, het onderhoud en de inrichting te realiseren. Vragen als deze kunnen alleen worden beantwoord als de kathedrale archieven min of meer volledig zijn bewaard. Welnu: dat is in Utrecht in hoge mate het geval. We zouden dat overigens niet verwachten. Is immers in 1580 de uitoefening van de katholieke eredienst niet verboden? Waarom heeft men de moeite genomen de archieven uit de katholieke tijd te bewaren? Dat komt doordat het kapittel als instelling gewoon bleef voortbestaan, alleen de kanunniken waren niet langer katholieke geestelijken, maar protestantse heren van stand, die voortaan de voor de kanunniken bestemde inkomsten, de prebenden, toucheerden. Daarmee werd het beheer van de kerkelijke goederen in seculiere vorm voortgezet totdat in 1811 Napoleon ook daar een eind aan maakte en de kerkelijke goederen bij de staatsdomeinen voegde. Zo komt het dat de archieven van de Dom (en van de andere Utrechtse kapittelkerken), maar ook de voorwerpen die nog aanwezig waren aan rijksinstellingen werden overgedragen: de archieven aan het rijksarchief in de provincie Utrecht, nu het Utrechts archief en enkele objecten uiteindelijk aan het Rijksmuseum. Dit merkwaar-

dige verloop van zaken is de oorzaak van de uitzonderlijke rijkdom van het archief van de Dom, en voeg ik toe, van de archieven van de andere kapittelkerken in deze stad. Er zijn in Europa maar weinig kathedraalarchieven van een vergelijkbare rijkdom en volledigheid. Ik kom hier nog op terug. De nadruk op de archieven, beter op de uit de archivalia af te leiden informatie, heeft een mogelijk voor u teleurstellend gevolg: ik zal u weinig dia's vertonen, ik moet een beroep doen op uw vermogen tot luisteren, en ook nog naar de onvermijdelijke getallen en cijfers. Slechts hier en daar is een afbeelding noodzakelijk of gewenst om mijn betoog te ondersteunen. Ik begin met enkele algemene uitspraken.

1) Een kathedraal bestaat niet. Dat wil zeggen als gebouwtype. Je kunt aan een kerkgebouw niet zien of het al dan niet als een kathedraal is gebouwd. Het woord *cathédrale* komt in Frankrijk pas voor in de 17de eeuw. De middeleeuwse term is *ecclesia cathedralis*, de kathedrale kerk, m.a.w. de kerk waar de *cathedra*, de bisschopszetel staat. Het tweede Vaticaans concilie formuleert bondig (in 1984): *ecclesia cathedralis ea est in qua episcopi cathedra sita est*. Iedere kerk kan dus tot kathedraal worden verheven en ook weer van die status ontheven. Wel moet een kathedrale kerk voldoen aan een randvoorwaarde: er moet voldoende plaats zijn voor de kanunniken en hun koordienst: het zingen der getijden. Een koorpartij van enige omvang is dus wel noodzakelijk.

2) Een kathedraal is nooit een losstaand, geïsoleerd gebouw, maar maakt, of beter: maakte, altijd deel uit van een besloten kerkelijk complex. Waar een kathedraal als een los monument te kijk staat, zoals in Milaan als een taart in een banketbakkersetalage, betekent dat dat de historische omgeving aangetast of verdwenen is. De kathedraal was uiteraard wel het hoofdbestand-

deel van zo'n complex, maar daarnaast waren er de pandhof met kruisgang, een of meer kapittelzalen, een kerkhof, soms een school voor de zangers, soms een Hotel Dieu of gasthuis. En altijd het bisschoppelijk paleis, nooit of te nimmer vast aan de kathedraal gebouwd, maar er wel mee verbonden: door een luchtbrug of een galerij of op een andere manier, via een kapel bijvoorbeeld. En ook huizen bestemd voor de kanunniken. En last but not least soms één of meer kerken en kapellen van zeer uiteenlopende betekenis en omvang. In Utrecht is de oude besloten aanleg ondanks de windhoos uit 1674 en ondanks de afbraak van Oud Munster en de Kruiskapel nog redelijk bewaard; elders, bijvoorbeeld in Parijs of Milaan, is die geheel verdwenen. Voor een goed inzicht in de architectonische betekenis van het kathedraalgebouw is, naar mijn mening, inzicht en kennis van de historische ligging van de kathedraal van meer primair belang dan een analyse van bouw- en stijlvormen. Waar lag de kathedraal binnen de stad? In Utrecht binnen de grenzen van het Romeinse castellum of net aan alle zijden daar overheen. Die situatie treffen we in talloze bisschopssteden aan in Frankrijk, Duitsland, Engeland en in Spanje. In Spanje werd de oorspronkelijke kathedraal veelal vervangen door de moskee, die op haar beurt weer op triomfante wijze moest plaats maken voor een nieuwe kathedraal die in alle opzichten het gebedshuis van de 'verachtelijke Mohamed', de *excecrabilis Mohametti*, zoals een Spaanse bisschop zich uitdrukte, moest overtreffen. Zo'n oude door de traditie geheiligde vestigingsplaats kon nieuwbouwplannen danig dwarsbomen. En nieuwbouw, vervanging van de romaanse of nog oudere kathedraal, door een nieuwe veelal in gotische stijl gebouwde, vond sedert de 12de eeuw overal plaats, ook hier weer uitzonderingen daargelaten - ik denk aan de majestueuze Romaanse

Kaiserdome zoals Spiers en Worms. In Utrecht paste de gotische Dom, begonnen in 1254, waarvan de definitieve omvang in grote lijnen bij het begin van de nieuwbouw vastlag, zij het ternauwernood en met allerlei aanpassingen en kunstgrepen net binnen de grenzen van het Romeinse castellum. Waar dat niet lukte rezen er problemen van technische en dus van economische aard, maar ook juridische en politieke: de kerk moest een beroep doen op grondgebied van een andere overheid, van de landsheer bijvoorbeeld of van de stad. In Narbonne is de gefrustreerde aanleg door halsstarrige weigering van het stadsbestuur nog steeds aan de kathedraal af te lezen: het schip kwam nimmer tot stand. In Bourges kwam er wel toestemming van de koning om over de oude Romeinse muur heen te bouwen, maar het verloop van het terrein, dat steil naar beneden liep, vroeg om gecompliceerde, overigens prachtig opgeloste bouwkundige voorzieningen. Merkwaardigerwijs kwam een rigoureuze oplossing van het probleem, namelijk verhuizing naar elders, bijna niet voor. Salisbury is het enige belangrijke voorbeeld (er was geen plaats voor de gotische nieuwbouw bij de koninklijke burcht), de huidige kathedraal werd na 1220 op maagdelijke grond, eigendom van de bisschop, gebouwd. Nog minder kwam de optie in aanmerking zich maar neer te leggen bij de bestaande situatie en de oude kathedraal eenvoudig niet te vervangen: de drang naar schaalvergroting van het kerkgebouw om daarin ook functies op te nemen die voorheen in afzonderlijke kerkjes en kapellen waren ondergebracht was eenvoudig niet te weerstaan. Geen bisschop en geen kapittel met enig besef van status en eigenwaarde kon daaraan ontkomen; de sacrale identiteit van de kathedraal, veelal rondom de vereerde patroonheilige en zijn relieken, was in het geding. Want iedere bisschop en elk kapittel vereenzelvigde zich met het ei-

gen bisdom en de eigen kathedraal. De kathedraal is de geestelijke bruid van de bisschop, de huiskerk van het kapittel en de moederkerk van het diocees. Kerkrechtelijk was er dan ook geen onderscheid tussen de ongeveer 700 bisdommen die Europa telde. In werkelijkheid was er juist een wereld van verschil tussen de bisdommen: welvarende omvangrijke diocesen met soms meer dan duizend parochies, met kathedralen gelegen in het centrum van belangrijke, volkrijke en economisch bloeiende steden naast zeer kleine diocesen met enkele tientallen parochiekerken en kathedralen van bescheiden omvang in kleine stadjes.

Er waren kathedralen die oude en beroemde brandpunten waren van beschaving en geleerdheid, Chartres, Parijs, Canterbury, en - het andere uiterste - ver buiten de beschaafde wereld gelegen bescheiden Domkerken in dun bevolkte diocesen van enorme omvang zoals in Polen en Oost-Europa, met slechts een paar honderd parochies in een gebied zo groot als Frankrijk. Voor menige clericus was het een straf daar te wonen, in loco horrois et vaste solitudinis, 'een plaats van verschrikking en uitgestrekte eenzaamheid' zoals een Poolse kanunnik in 1406 het zei. De meest afgelegen kathedraal van alle, die van IJsland, had uiteraard wel een cathedra en een bisschop (nu is dat als ik wel ben mgr Gijsen), maar vermoedelijk niet eens een eigen kapittel. De grootte en vooral ook de groei van de kathedraalstad en de al dan niet toenemende of juist stagnerende welvaart konden van grote betekenis zijn voor de omstandigheden waaronder een kathedraal en het kathedraalcomplex zich konden ontwikkelen. Daar waar de handel en de welvaart toenam, ontstond er ruimtelijk en ook juridisch druk op het kathedraalcomplex - een afgesloten gebied de immuniteit genaamd, (Engels: the cathedral close),

dat onder kerkelijk recht viel: de kanunnikshuizen kregen soms een niet kerkelijke bestemming en werden door leken bewoond; van stadswege werd druk uitgeoefend om economische activiteiten toe te laten als jaarmarkten en winkeltjes binnen de besloten kerkelijke immuniteit (denk aan de cour des librairies in Rouen), of juist om deze te verbieden omdat zij door allerlei kerkelijke belastingvrijdommen de stedelijke activiteiten concurrentie aandeden. Die ontwikkelingen laten soms ter plaatse boeiende sporen na, waaruit de tegenstrijdige belangen van kerk en stad tot de dag van vandaag zijn af te lezen. Die konden ook leiden tot heftige gewelddadige conflicten waarbij soms ook de kathedraal in aanbouw direct betrokken was, opstanden waarbij het volk, zoals in Reims, niet schroomde gebruik te maken van het opgeslagen voor de kathedraal bestemde bouw materiaal als projectiel.

Zoals gezegd: de kerkelijke bouwambities konden soms geen kant op, stuitten letterlijk tegen de (Romeinse) muur op. Maar ook het tegenovergestelde deed zich voor: de stad rondom de kathedraal groeide niet, bleef klein en onbeduidend, de kathedraal zelf en het omringende kerkelijke gebied konden ongelimiteerd uitdijen: het leidde tot de grote groene, mooie maar in mijn ogen wat saaie kathedrale complexen in vele Engelse steden, als Wells en Exeter. De spanningen en tegenstellingen van het echte leven zijn daar afwezig. Nog een vraag die met het bovenstaande samenhangt en ons dichter brengt bij het hoofdonderwerp van vanavond: is er een relatie tussen de grootte en de rijkdom van de inrichting van de kathedraal en de economische welvaart van de kathedraalstad en het omliggende diocees? Of andersom: trok een belangrijk bisschoppelijk centrum economische activiteiten en handel aan? Men zou denken van wel. Vijftig jaar geleden

heeft de befaamde historicus Robert Lopez over dit vraagstuk een verrassende hypothese gelanceerd. De titel van zijn artikel in het beroemde Franse tijdschrift *Annales* luidt: 'Economie et architecture médiévale: cela aurit-il tué ceci?'. Het was Lopez opgevallen, dat welvarende handelssteden als Gent en Brugge en ook vele Italiaanse steden nauwelijks over kerkgebouwen van enige omvang beschikken, terwijl in onbeduidende in hun groei geremde steden als Laon en Beauvais enorme kathedralen werden gebouwd. Lopez vraagt zich af of er een verband is. Zou de bouw van de kathedraal in Beauvais en elders de stad in haar economische ontplooiing hebben afgeremd doordat de schaarse productiemiddelen, nu niet in economisch productieve richting -handel en industrie-, maar voor niet winstgevendende doeleinden - kathedraalbouw - werden aangewend? Ik kom uiteraard nog op deze prikkelende stelling terug.

Hoe moeten we het bisdom Utrecht plaatsen in de laat middeleeuwse Europese context? In de eerste plaats: het bisdom, gevormd in de 8ste eeuw, was niet alleen groot van oppervlakte, maar ook vrij dicht bevolkt en mede daarom voorzien van een groot aantal parochies, ruim 1100. De ligging van het bisdom was enigszins excentrisch aan de rand van, voor het grootste deel boven en buiten de oude Romeinse limes, maar de bisschopsstad zelf lag nog juist daarbinnen. Het kapittel telde, toen het aantal kanunnikplaatsen was vastgelegd, veertig kanunnikprebenden, een normaal aantal voor een middelgroot kapittel, bijvoorbeeld evenveel als Amiens. Aan de echte grote kathedralen was een dubbel zo groot aantal verbonden. In vele opzichten was Utrecht een gemiddeld bisdom. Evenals ook in andere bisdommen was zoals bekend de bisschop landsheer, maar in Utrecht maar van een deel van het bisdom, het geestelijk rechtsgebied van de bisschop. Wat

de Dom van Utrecht zo bijzonder maakt is, zoals al aangekondigd, de uitzonderlijke rijkdom van het archief. Meer speciaal geldt dat voor dat onderdeel dat betrekking heeft op bouw, onderhoud en inrichting van de Domkerk en het kerkelijk complex. De organisatie daarvan vertoont een beeld dat in geheel Europa in zwang was. Kort gezegd werd het oorspronkelijk ongedeelde vermogen van de bisschopskerk in tweeën gedeeld: de zogeheten tafelgoederen van de bisschop en die van het kapittel: de mensa episcopi en de mensa capituli. Vanaf het eind van de 12de eeuw werd het gebruik om een afzonderlijke beheerseenheid te onderscheiden: de fabrica, de Domfabriek, soms ook wel de derde mensa genoemd. Het ging hier niet zozeer om een afgezonderd vermogenscomplex, maar meer om een geheel van rechten, privileges en gebruiken die inkomsten konden genereren ten behoeve van onderhoud en de bouw van de kathedraal. Wij zien deze ontwikkeling in geheel Europa, hier wat eerder, daar wat later, nergens precies hetzelfde, maar in hoofdlijnen toch identiek. Dat heeft voor de historicus het voordeel van de mogelijkheid van vergelijking. Zoals de gotische bouwvormen in geheel Europa verwantschap vertonen, zo is dat ook met de organisatie en financiering van het kathedrale bouwbedrijf door de Domfabrieken het geval. Zeer algemeen is dat zeker van de 12de of 13de eeuw af de zeggenschap over het kerkgebouw bij het kapittel berust. De archiefbestanddelen die over de fabriek handelen maken dan ook onderdeel uit niet van het archief van de bisschop, maar dat van het kapittel. Die ontwikkeling moge in eerste instantie verwondering wekken: is de kathedraal niet in de eerste plaats de kerk van de cathedra, de bisschopszetel? In de 11de en het begin van de 12de eeuw is het ook zeker de bisschop, die initiatieven neemt voor nieuwbouw en de noodzakelijke middelen bijeen

weet te brengen: vaak zijn het indrukwekkende persoonlijkheden aan wie tot de dag van vandaag de totstandkoming van de nieuwe kathedraal wordt verbonden: ik noem slechts Maurice de Sully, bisschop van Parijs en instigator van de nieuwbouw van de Notre Dame, maar hij is ook de man achter de ingrijpende grootschalige veranderingen van het kerkelijke gebied rondom de kathedraal, een Hausmann avant la lettre zoals hij wel eens is genoemd. Ik zeg uitdrukkelijk 'instigator', de bisschoppen regelden en organiseerden, maar dat houdt niet in dat ze uit hun ambtsinkomsten of uit hun privé-vermogen de bouw ook bekostigden. Ook in de 12de eeuw al moest de bisschop met zijn kapittel samenwerken. De betrokkenheid van het kapittel bij het kerkgebouw spreekt eigenlijk vanzelf; de kapittelheren of kanunniken, brachten veel meer tijd door in de kathedraal dan ooit hun bisschop: dagelijks zongen zij immers de getijden als een eeuwigdurend loflied voor God. Zoals wat ambtenaren wel eens van hun wethouder of hun minister zeggen: wij blijven, zij komen en gaan, zo dachten ook de heren van het kapittel. De zeggenschap over het gebouw en de financiële verantwoordelijkheid daarvoor bleef een twistpunt, talloze conflicten werden met wisselend succes uitgevochten. Maar de grote lijn is duidelijk: meer en meer trok de bisschop zich terug uit zijn kathedraal, maar ook uit het Domgebied. Hij bleef daar wel een paleis behouden, maar hij woonde daar nauwelijks of niet meer. Zo'n paleis werd een soort kantoor van de bisschop. In Utrecht weken de bisschoppen uit, bijvoorbeeld naar Vollenhove of Wijk bij Duurstede; elders gebeurde hetzelfde. Als de laatmiddeleeuwse bisschop zichzelf betrokken voelde bij zijn kathedraal, was dat niet zozeer uit hoofde van zijn ambt, als ordinarius, maar als aanzienlijk personage: schenker van een in het oog vallend kunstwerk, stichter van zijn grafkapel,

soms bouwheer van een wel omschreven deel van het gebouw, dat dan werd voorzien van zijn wapen of waaraan zijn naam voor eeuwig werd verbonden. Et nuncpetur Bubwith tower die voorwaarde stelde bisschop Bubwith van Wells voor financiële steun aan de torenbouw. Het kapittel, als corporatie, beschouwde zichzelf dus als beheerder van het kathedraal gebouw, als bouwheer en dus als verantwoordelijk voor bouwbedrijf en bouwfinanciering. In feite werd het beheer toevertrouwd aan één of meer kanunniken, de magister of provisor fabrice ook wel structurarius of operarius genoemd, die voor een beperkte periode die taak op zich namen. Zij moesten zich verantwoorden in de kapittelvergadering voor hun beleid, soms ook aan de bisschop, die een gedelegeerde zond. Uiteraard beschikten zij - afgezien van de bouwlieden - over soms vele medewerkers voor de boekhouding en controle en de dagelijkse gang van zaken in de kathedraal, want de leiding over het gebouw en het bouwbedrijf was geen sinecure: de functie, omschreven als een officium simplex, vroeg om organisatietalent, financieel en juridisch inzicht, kennis van bouwtechniek en -materiaal en het vermogen met mensen om te gaan: net moderne bedrijfsleiders. In Sevilla heette de magister fabrice de padre de la catedral, elders mayor domo. Een enkeling bekleedde de functie decennia lang, soms de helft van zijn leven: Johann von Hattstein in Mainz dertig jaar (er is dan ook een korte biografie aan hem gewijd). Maar altijd bleef hun zeggenschap beperkt: uitgaven boven een bepaald bedrag en ingrijpende beslissingen behoefden goedkeuring van de kapittelvergadering. Kanunnik Richard Pomery van Wells had na een diensttijd van ruim tien jaar in 1501, zonder toestemming van het kapittel, de grote klok laten hergieten. Hij moest zijn excuses aanbieden in de kapittelvergadering, kreeg een boete van 5 mark

en werd twee jaar ontheven van zijn functie. Daarna bleef hij nog trouw tot 1513 in dienst. Soms beschikte de kathedraalfabriek over een eigen kantoor; dat van Straatsburg is nog bewaard en nu is ingericht als museum. De kathedraalfabriek van Rouen beschikte over een Hôtel de la fabrique met zeven kamers, waarvan nog een boedelinventaris bewaard is uit 1425. Er was een bed voor de conciërge, een crucifix en een Mariabeeld. Daar werd ook het archief van de fabriek bewaard. Tot dat archief behoorden ook de fabriekrekeningen. Een van de taken van de fabrieksmeesters, overal in Europa, was de samenstelling van een jaarlijkse staat van inkomsten en uitgaven: zij vormen een unieke historische bron van kennis over het reilen en zeilen van het bouwbedrijf in al zijn aspecten. Die rekeningen werden afgehoord ten overstaan van de kapittelvergadering of een delegatie daaruit: post voor post werd voorgelezen, steeds beginnend met het woordje item, 'eveneens'. Vandaar het engelse 'item'.

Hier komen we bij de kern van mijn verhaal. De fabriekrekeningen van de Dom van Utrecht, de oudste van 1395 en doorlopend tot het eind van de katholieke periode en daarna, behoren tot de belangrijkste van Europa. Van tal van kathedraalen zijn dergelijke rekeningen bewaard: afgezien van de fabrieken of Opere van de Italiaanse duomi (waarvan het beheer geheel in handen van de stedelijke regeringen lag) en die ik buiten het bestek van mijn verhaal heb gehouden, heb ik van ongeveer 80 kathedraalen fabriekrekeningen aangetroffen, de meeste van Franse en Spaanse kathedraalen (55 van de 80), de andere uit Engeland, het Duitse Rijk, Zwitserland en de Nederlanden. Opvallend is het ontbreken van dergelijke archivalia uit Scandinavië, Oost-Europa en de Balkanlanden. De oudste - enkele tientalldateren uit het eind van de 13de eeuw: uit Engeland: Exeter, Hereford, Ely, Nor-

wich en uit Frankrijk: Senlis, Rodez, Autun, Troyes en Embrun, alle tussen ca. 1280 en 1300. Veertiende-eeuwse rekeningen zijn talrijker, veruit het grootste aantal is van de 15de eeuw of later. Al met al een rijke oogst. Maar dat is maar schijn. In de eerste plaats is de periode waarover gedetailleerd inzicht mogelijk is beperkt tot de late middeleeuwen. De oudste rekeningen, die aan het begin lijken te staan van een administratieve traditie, zijn in de regel arm aan informatie en vaak fragmentarisch bewaard. Voor fabrieksrekeningen geldt dat zij seriële bronnen zijn: pas bij een reeks zonder belangrijke hiaten is een beeld te schetsen van de gang van zaken van de kathedraalfabriek. Een andere reden van het beperkte belang van deze rekeningen is dat zij vaak perioden betreffen waarin aan de kathedraal niets of vrijwel niets werd gebouwd en ook voor inrichting geen grote uitgaven werden verricht. Tenslotte is er nog een factor die de informatiewaarde van deze rekeningen bepaalt: alleen als ook andere bronnen aanwezig zijn, die de meestal bondig geformuleerde rekeningposten achtergrond en context geven, krijgen de fabriekrekeningen kleur, leven en achtergrond. De Utrechtse reeks voldoet aan alle voorwaarden. De fabrieksrekeningen beslaan een periode waarin onder andere het transept en het nu verdwenen schip tot stand kwamen. Het eminente belang van die bronnen is meteen ingezien door Samuel Muller, die als lid van de commissie van 's Rijks Geschiedkundige Publicatien - u kent mogelijk de statige rij groene banden - al in 1902 heeft voorgesteld de Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht uit te geven. Dat heeft geresulteerd in drie omvangrijke banden, verschenen tussen 1946 en 1976 verzorgd door de hoogleraren Tenhaeff en Jappe Alberts, met de editie van - jammer genoeg alleen - de fabrieksrekeningen tussen 1395 en 1528. Deze delen zijn, misschien met de Annali della

Fabbrica del Duomo di Milano, veruit de belangrijkste uitgave van fabrieksarchivalia van een kathedraal die er is. Persoonlijk heb ik daarvan geprofiteerd: als dwerg op de schouders van Tenhaeff en Alberts kon ik verder zien dan onderzoekers in het buitenland en verbanden leggen die nieuw waren. Pas in het laatste decennium is er een kentering: een groepje jonge en zeer goed opgeleide afgestudeerden aan de Ecole des Chartres in Parijs is fanatiek bezig met de verkenning van de Franse kathedraalarchieven van Rouen, Troyes, Sens en Bourges; daar voegen zich enkele Amerikaanse kunsthistorici bij. In Spanje is recentelijk aandacht voor de fabrieken van de kathedraalen van Palma, Tortosa, Toledo, Segovia en Murcia. In Engeland zijn de rekeningen van Exeter Cathedral in excerpten in de jaren tachtig uitgegeven. De publicaties buitelen over elkaar heen: er verschijnt geen boek meer over middeleeuwse kathedraalbouw dat geen aandacht besteedt aan het reilen en zeilen van de Domfabrieken.

Ik zou vanavond met u in grote lijnen willen nagaan hoe de bouw van de Dom van Utrecht en vooral de financiering daarvan tot stand is gekomen en steeds proberen aan te geven of en in hoeverre de gang van zaken in Utrecht al dan niet exemplarisch is voor andere laatmiddeleeuwse kathedraalen. Dan komt ook aan de orde welke financieringsbronnen die elders van belang waren in Utrecht om wat voor reden ook ontbraken en omgekeerd welke bronnen van inkomsten die in Utrecht van groot belang waren elders of ontbraken of nauwelijks enig gewicht in de schaal legden. En tenslotte de vraag van Lopez: heeft de kathedraalbouw economische ontwikkelingen en welvaart afgeremd of zelfs verhinderd?

In Utrecht lag zoals vrijwel overal in Europa, met uitzondering van de Italiaanse steden en -boven de Alpen -vrij-

wel alleen Straatsburg, de zeggenschap over en de verantwoordelijkheid voor het enorme gebouw in handen van het kapittel, de drager van de Bagedanke over vele generaties heen. Het Domkapittel had de zorg voor de organisatie van het bouwbedrijf en onderhield de inkomstenstromen waaruit de bouw moest worden betaald en paste ze aan. Voor het scheppen van nieuwe inkomsten riepen de Domheren de noodzakelijke hulp van de bisschop in: hij immers was als geestelijk ambtsdrager onmisbaar voor het verlenen van geestelijke gunsten als aflaten. De Dom was als elke kathedraal behalve de kerk van de bisschop en de kerk van het kapittel, ook en vooral de hoofd- of moederkerk, de matrix ecclesia van het uitgestrekte diocees. Dat hield de verplichting in van alle gelovigen om de bouw van de kathedraal te steunen, financieel of anderszins. Hiermee zijn de drie betrokkenen die hoe dan ook in ieder geval voor de instandhouding, maar ook voor de voltooiing van een onvoltooide nieuwbouw verantwoordelijk waren aangeduid: de bisschop als geestelijk leider van zijn bisdom, het kapittel als feitelijke beheerder van de Dom en de gelovigen als zonen en dochters van hun geestelijke moeder. Die laatste band moeten we als een getrapte constructie zien, want de directe moederkerk voor de gelovigen in steden en dorpen was vanzelfsprekend de parochiekerk, maar de kathedraal werd gezien als de moederkerk van al die honderden parochies. We beginnen met de bisschoppen. Van hen kunnen we niet veel verwachten, zeker niet in de periode waarop de Domrekeningen betrekking hebben: eind 14de tot 16de eeuw. Nooit namen zij een initiatief, nooit schonken zij een bedrag van enige betekenis. Wel zorgden zij soms voor fraaie inrichtingsstukken: glas-in-loodramen, reliekschrijnen, maar daar konden zij dan ook hun naam aan verbinden. Ik denk aan het beroemde, lang verdwenen, gouden stalletje

van Betlehem van David van Bourgon-die. In Utrecht bleven in deze periode conflicten tussen bisschop en kapittel over de Dombouw uit. De wederzijdse competenties met behoud van status en aanzien van kapittel en bisschop waren duidelijk afgebakend. Elders was dat wel eens anders: conflicten over de grootte en de plaats, soms zelfs over de stijl van een grafmonument of een grafkapel. Maar ook onenigheid over de financiële bijdrage van de bisschop, die kerkrechtelijk kon worden afgedwongen als de andere inkomsten van de fabriek aantoonbaar tekort schoten; in verschillende Franse diocesen werden daar in de 15de en 16de eeuw processen over gevoerd; alleszins redelijk gezien het enorme verschil in vermogen tussen de schatrijke, vaak aan het hof gelieerde adellijke bisschoppen met tal van prebenden en nevenfuncties en het relatief arme kapittel. Die verschillen waren er ook elders. De bisschop van Mersseburg kende zijn plaats. Hij bouwde een majestueus bisschoppelijk paleis voor hem zelf, maar voelde zich genoodzaakt in 1505 de eerste steen voor het nieuwe schip van de Dom te leggen (en daar een gift aan toe te voegen) 'ne Domus sua ecclesie sue preciosior videretur', 'opdat zijn paleis niet duurder zou lijken dan zijn Domkerk'. In de tweede plaats: het Domkapittel. De bijdrage op gebied van administratie en beheer van het college van kanunniken is, zoals gezegd, van wezenlijke betekenis geweest. Toch zou het niet juist zijn hun werkzaamheden ten behoeve van de Dombouw te overschatten. De fabrieksarchivalia nemen maar een bescheiden deel in van het totale Domarchieef en het aantal beslissingen over zaken de Domfabriek betreffende bij de kapittelvergaderingen is niet groot. Zui-ver financieel gesproken is het aandeel van het kapittel betrekkelijk onbeduidend, maar dit kan ook worden opgevat als een compliment: de kanunniken waren in staat andere bronnen van inkom-

sten - vooral de bijdragen uit het gehele bisdom (waarover zo dadelijk) - zodanig kundig en ook uitgerekend te organiseren, dat hun eigen bijdragen beperkt konden blijven. Toen die bijdragen uit het bisdom na ca 1525 wegvielen, nam het kapittel zijn verantwoordelijkheid en wees inkomsten van het kapittel aan de fabriek toe. De bijdragen in de eigenlijke bouwperiode, tot ca 1515 dus, waren strikt conventioneel en in geheel Europa in zwang. De belangrijkste daarvan waren de inkomsten uit de zogenaamde prebenda defunctorum. Een nieuwe kanunnik diende eenvoudig een aantal jaren te wachten voor hij in het volledig bezit van zijn prebende werd gesteld: de opbrengst van één jaar was bestemd voor de erfgenamen van de overleden voorganger, één of meer jaren voor de Domfabriek. Ik bespaar u de ingewikkelde details van deze regelingen, die nogal eens werden aangevuld en veranderd. Ook andere bijdragen waren de gebruikelijke: ik laat ze eveneens voor wat ze zijn. Los van deze institutionele bijdragen waren er giften en legaten van de individuele Domheren, soms een aanzienlijk bedrag, maar op de lange duur nimmer van structurele betekenis.

Veruit de belangrijkste bijdrage tot het bouwfonds was in Utrecht afkomstig van de gelovigen uit het gehele bisdom. De manieren waarop deze bijdragen werden vergaard, de religieuze mechanismen, het kerkelijk institutionele kader, mogen voor geheel Europa vergelijkbaar zijn, de resultaten zijn in het bisdom Utrecht uitzonderlijk. Het kapittel ten Dom wist een ingewikkelde organisatie met grote standvastigheid en ook doorzettingsvermogen te creëren en in stand te houden en waar nodig te vernieuwen. Daarbij komt dat de uitgangspositie van de Utrechtse Dom niet gunstig was. Vele kathedralen beschikten over één befaamde reliek of een belangrijke reliekenschat: pel-

grims kwamen van heinde en verre en brachten offergaven in de kathedraal. Ook aan die pelgrimages lag een organisatie ten grondslag, inclusief een effectief public relations beleid. (Onlangs is aangetoond dat de keuze van onderwerpen en thema's van de befaamde gebrandschilderde glazen in Chartres niet zonder reden voor een groot deel terug te voeren is op de aanwezigheid van relieken). De inning van de offergelden was eenvoudig: de gelden kwamen zonder omwegen terecht in offerblokken of schalen in de kathedraal zelf. De Dom van Utrecht bezat uiteraard relieken, maar die trokken geen of nauwelijks pelgrims. Zoals overal elders konden met kerkbezoek op bepaalde dagen aflaten worden verkregen: kwijtschelding van zondstraffen. Maar het bezit van zulke bisschoppelijke of soms pauselijke aflaten was op zichzelf evenmin garantie voor een grote stroom kerkbezoekers, laat staan voor een hoge opbrengst van offergelden. Kort na de aanvang van de bouw zijn bisschoppelijke richtlijnen uitgevaardigd en daarmee een organisatorisch kader geschapen om giften van gelovigen uit het gehele uitgestrekte dioceses mogelijk te maken: ik doel op het befaamde mandaat van bisschop-elect Jan van Nassau uit 1288, ruim dertig jaar na het aarzelende begin van de Dombouw, nu driekwart millennium geleden. Laat ik beginnen met te zeggen dat dat document op zichzelf beschouwd niets bijzonders is. Het is een klassieke bedelbrief, ook wel mendicitorium genaamd. Ze zijn bekend van vele tientallen kathedralen over geheel Europa tussen 1200 en de zestiende eeuw en vaak in dezelfde bewoordingen verrat. Door de eeuwen heen werden deze mandaten binnen één dioceses herhaald; van de bisschoppen van Utrecht zijn er negentien bewaard, daterend van (zoals gezegd) 1288 tot 1516. Ik vat de inhoud ervan kort samen en betrek daarbij elementen uit andere mendicatoria die in

Utrecht niet of niet zo duidelijk voorkwamen. De bisschop richtte zich tot de gezamenlijke geestelijkheid van het bisdom. Hij doet een klemmend beroep op de vrijgevigheid van de gelovigen voor hun moederkerk en kondigt de komst aan van nuntii, boden, die namens hem en het Domkapittel alle kerken van het bisdom éénmaal per jaar op een vastgestelde dag zullen bezoeken. Deze boden kwamen om de kathedraalbouw te propageren en om de bijdragen van de gelovigen in ontvangst te nemen. De pastoors waren namelijk verplicht op bepaalde dagen tijdens de mis de zaak van de kathedraalbouw bij hun gelovigen aan te bevelen. De collectes zelf waren soms toevertrouwd aan enkele betrouwbare door de pastoor als collectores aangewezen parochianen, leken dus. Soms waren de taken van de nuntii nader omschreven. Op de -verplicht als zondag te vieren- dag waarop zij met de relieken van de kathedraal zouden komen, moesten zij aan de grenzen van de parochie plechtig worden ontvangen en met parochievaandel, brandende kaarsen en onder klokgelui naar de kerk geleid om daar te preken en ook om er te collecteren voor de kathedraal. De gelovigen waren verplicht in de kerk te verschijnen en zich te onthouden van slafelijke arbeid. De boden namen bij die gelegenheid ook alle andere giften bestemd voor de kathedraal mee: niet alleen de opbrengst van de inzameling zelf en de inhoud van de voor de kathedraal bestemde offerblokken. Maar ook de opbrengst van de meestal kleine legaten die alle gelovigen werden geacht in hun testament op te nemen, van bepaalde kerkelijke boetes, van zogenaamde bona injusta et incerta, gelden en goederen die op dubieuze titel - roof, woeker of diefstal - waren verworven. Tenslotte ook de jaarlijkse contributies van alle broeders en zusters die zich in de registers van de bouwbroederschap van de kathedraal hadden laten inschrijven. Ik kom daar op terug. Sommi-

ge mendicatoria regelden de afdracht van de bijdragen anders. Niet de boden, nuntii, namen de gaven mee, maar de pastoors dienden al wat voor de kathedraalfabriek bestemd was op een bepaalde dag en plaats, de dies et locus reportationis af te dragen. Soms geschiedde dit getrapt: aan de dekens op de periodieke parochiale synode, wanneer de pastoors per dekenaat toch bijeenkwamen. Een enkel mendicorium schrijft voor dat de namen van ontbrekende pastoors door de deken onverwijld aan de bisschop gemeld moeten worden. Maar ook de diocesane synode die in beginsel in de kathedrale kerk werd gehouden kon plaats van afdracht zijn. Uiteraard dreigde de bisschop met strenge kerkelijke straffen - van ban tot interdict - allen die weigerden aan het welslagen van de onderneming mee te werken. Tegenover al deze verplichtingen stelde de bisschop belangrijke geestelijke gunsten en privileges in het vooruitzicht. In de eerste plaats uiteraard aflaten voor alle weldoeners. Daarnaast voor de leden van de bouwbroederschap, in de regel gewijd aan de patroonheilige van de kathedraal, in Utrecht Sint Maarten, deelgenootschap in de geestelijke vruchten van gebeden en goede werken, die in kerken en kloosters van het diocees werden verricht. Meer specifiek waren de missen die speciaal voor het zielenheil van de broeders en zusters in de kathedraal aan een bepaald altaar door daarvoor aangestelde priesters werden opgedragen. Maar in het algemeen werd alle priesters in het bisdom voorgeschreven enkele missen per jaar voor weldoeners van de kathedraalbouw te lezen: het totale aantal kon oplopen tot vele duizenden; in enkele mendicatoria wordt dat aantal precies becijferd. De in de mendicatoria samengevatte maatregelen ten behoeve van de kathedraalbouw vindt men in stukjes en beetjes terug in andere bronnen, die kerkrechtelijke voorschriften bevatten, bijvoorbeeld de

diocesane synodale statuten. Voor de gang van zaken in de dagelijkse praktijk zijn weer andere bronnen relevant: de fabriekrekeningen van de kathedraal, de notulen van kapittelvergaderingen etcetera.

Hoe waren de fabriekmeesters van de Dom in staat in een uitgestrekt bisdom de voorschriften van het mendicorium daadwerkelijk in de praktijk te brengen? Dat was bepaald geen sinecure. Het spreke voor zich dat de wijze van inruiming van de bijdragen van de parochies niet altijd volgens de voorschriften van het mendicorium kon plaats vinden; soms werden die voorschriften zelfs geheel verlaten. De precieze gang van zaken is niet altijd vast te stellen. Alleen het resultaat, de wijze van boeking in de fabriekrekening van de ontvangen bijdragen van de parochies, geeft inzicht in de aard en de omvang van die bijdragen. In het bisdom Utrecht is de manier van innen goed te reconstrueren dank zij de Dombouwrekeningen en uit andere bronnen van het Domarchief. Daaruit is af te leiden hoe de voorschriften van de mendicatoria na 1288 ruim een eeuw later hun neerslag vonden in de rekeningen van de fabriek van de kathedraal tussen 1395 (de oudste rekening) en 1569 (de allerlaatste vermelding). Elke fabriekrekening begint met een door een klerk elk jaar gekopieerde lijst van 800 parochies (om onduidelijke redenen ontbreken de 360 parochies van Friesland), die theoretisch gezien alle hun bijdragen moesten leveren aan de Dombouw. Maar al in de oudste rekeningen blijken tientallen parochies niet aan hun verplichting te voldoen. In 1395 betaalden 620 van de 800 parochies, in 1480 slechts 410, vijfentwintig jaar later 283 om daarna definitief bergafwaarts te gaan tot een allerlaatste betaling in 1569 van één parochie van 17 stuivers. In percentages van de totale inkomsten van de fabriek daalde het aandeel van de reportatio-

nes sancti Martini zoals deze bijdragen werden aangeduid, van 37% eind 14de eeuw tot ca 5% en minder na 1525. Die bedragen waren niet de werkelijk op grond van de bepalingen van het mendicorium voor de Dom ontvangen bedragen (zoals die boven zijn genoemd), maar afkoop- of pachtsommen, die per parochie in onderhandeling tussen de fabriekmeesters van de kathedraal en die van de parochie werden vastgesteld. Alleen op deze voorwaarden waren de kerkmeesters van de parochies bereid om de in hun kerken gecollecteerde gelden althans ten dele af te staan voor de bouw van een kathedraal, die de meeste van hen nooit zullen hebben aanschouwd. Een sterk en begrijpelijk besef van autonomie in eigen kring lag hieraan ten grondslag: wat plaatselijk werd gecollecteerd moest ook voor lokale doeleinden worden besteed. De Domcollecte ging regelrecht tegen dit besef in. Vandaar dat de fabriekmeesters van de parochie als het ware in de plaats traden van de nuntii van de kathedraal; zij hielden op bepaalde feestdagen de Dombouwcollecte in hun parochie en stelde de parochianen zo in staat alle geestelijke gunsten van de kathedraal, waaronder aflaten, deelachtig te worden, maar zorgden ervoor dat een deel, soms een groot deel, aan de parochie ten goede kwam. In een enkel geval is op te maken hoe de voor de Dombouw bestemde pachtsom zich verhoudt tot de werkelijk gecollecteerde opbrengsten. In Leiden is dit ongeveer de helft, maar in Delft slechts enkele percenten. De lokale parochies konden dus ten volle profiteren van de opbrengsten van geestelijke gunsten die door de bisschop voor de kathedraalbouw waren verleend. De hoogte van de pachtsom was eenvoudigweg een kwestie van onderhandelen tussen de vertegenwoordigers van de plaatselijke parochie en die van het Domkapittel. Toch verdiende deze methode de voorkeur boven veel voorkomende afspraken, onder meer

bij Spaanse kathedralen, waarbij bijvoorbeeld de helft of een kwart van de opbrengst door de plaatselijke geestelijkheid of fabriek mocht worden behouden. In Utrecht wist de Domfabriek waar zij - althans theoretisch - aan toe was. Theoretisch, want verschuldigde bedragen waren nog geen geïncasseerde bedragen. In grote lijnen is duidelijk hoe de pachtsommen van uit het uitgestrekte bisdom uiteindelijk Utrecht bereikten. Aanvankelijk - tot in de 15de eeuw - was, zoals de mendicatoria voorschrijven, de jaarlijkse diocesane synode het inzamelpunt: de pastoors moesten hun pachtsom meenemen en ter hand stellen aan de twee kanunnikenfabriekmeesters van de Dom: één telde, de ander moest boekhouden. Maar op den duur voldeed dit niet en werden allerlei andere manieren gezocht om de bedragen naar Utrecht te krijgen. Soms werden *collectores reportacionis* aangesteld die de gelden, uiteraard tegen vergoeding, in bepaalde dekenaten vergaarden. Er bleef dus veel aan de strijdstok hangen. Maar laksheid, lijdelijk verzet en openlijke onwil deden deze bron van inkomsten geleidelijk aan definitief de das om; de laatste boeking van één kerk dateert, als gezegd, van 1569.

Intussen was in Utrecht het wegvalen van de *reportationes sancti Martini* ruimschoots gecompenseerd door een andere bron van inkomsten die - merkwaardig genoeg ook gezien kan worden als een uitvloeisel van de mendicatoria. Hier raken we aan een wezenlijk punt. De door de bisschop voor zijn kathedraal uitgevaardigde mendicatoria waren niet de enige, niet de oudste en bovendien niet de meest importante van die soort. Het directe voorbeeld voor de bisschoppelijke kathedrale collectes zijn de pauselijke privileges geweest voor de inzamelingen van de Johannieten en de Tempeliers; zij dateren uit het tweede kwart van de 12de eeuw, ruimschoots vóór het oudst bekende mendi-

catorium voor een kathedraal (dat voor Bayeux) dat van na 1165 dateert. Die inzamelingen betroffen grote delen van de christenheid, waren interdiocesaan. Andere inzamelingen voor abdijen, charitatieve instellingen en geestelijke orden (zoals de Antonianen) volgden. Zij waren een directe concurrent voor de kathedrale inzameling, de *negotium fabricae cathedralis*. Maar deze en dergelijke inzamelingen konden paradoxaal genoeg indirect een belangrijke bron van inkomsten voor de kathedraalbouw vormen. De reden daarvan was dat de eigen bisschop in toenemende mate de noodzaak inzag paal en perk te stellen aan een groot aantal inzamelingen van abdijen en zelfs ook van andere kathedralen, die sedert het einde van de 11de eeuw rondgingen met de relieken van hun heiligen. Ook over door de paus geautoriseerde collectes, zoals die voor de Tempeliers, de Johannieten en de Antonianen, wilden de bisschoppen in hun diocese zeggenschap. Eén veel voorkomende bepaling in de bisschoppelijke mendicatoria kwam nog niet aan de orde namelijk dat de bisschop voorschreef, dat de inzameling voor de kathedraalbouw te allen tijde de voorrang zou genieten boven alle andere kerkelijke inzamelingen van welke aard ook, *negotium fabricae nostre matricis ecclesie in omnibus speciali prerogativa gaudere* (Mainz 14de eeuw). Dat hield in dat de ordinarius, de bisschop, op grond van zijn geestelijk rechtsmacht zich de bevoegdheid toekende te beslissen welke andere inzamelingen hij in zijn bisdom zou toelaten, *admittere*. Soms bewilligde hij daarin zonder financiële tegemoetkoming te vragen, maar in de regel vroeg hij passende compensatie. Want- en dit is een centraal punt- de diocesane collecte voor de bouw van de kathedraal, de hoofd- en moederkerk van het diocese, werd gezien als de eerste en de voornaamste, andere collectes maakten daar maar inbreuk op en moesten in principe daarvoor wijken.

In de praktijk ging het gehele toezicht op de zogeheten questen op den duur meestal over op de fabriekmeesters van de Dom. Samen met de bisschop was het kathedrale kapittel verantwoordelijk voor het beleid voor de toelating, *admissio* van inzamelingen van abdijen, kloosters, kerken geestelijke orden, charitatieve instellingen etcetera. Bijna in alle bisdommen werden de admissiegelden dan ook bestemd voor de kas van de kathedraalfabriek. Deze principes waren sedert de eerste helft van de 13de eeuw breed geaccepteerd, maar hoe verliep dat admissiebeleid in de praktijk?. Hier zien we grote verschillen per bisdom, per periode ook. In vele bisdommen werd eenvoudigweg geen duidelijk, laat staan een restrictief beleid gevoerd. In het bisdom Doornik gingen in de 15de eeuw maar liefst 44 inzamelingen, in het Frans quetes, in het Nederlands questen, rond; in het bisdom Troyes steeg het aantal questes van twee in het eind van de 13de eeuw tot 39 in de 15de eeuw. De gang van zaken in het bisdom Utrecht is daarom zo boeiend omdat het Domkapittel kans heeft gezien het toelatingsbeleid van de questen optimaal ten bate van de financiering van de kathedraalbouw aan te wenden. De fabriekrekeningen van de kathedraal geven bovendien vanaf het eind van de 14de eeuw een uitzonderlijk rijk geschakeerd beeld van de financiële betekenis van de admissiegelden voor de Dom, zoals gezegd in een periode van grote bouwactiviteiten: de lichtbeuk van het koor, het transept, het schip, het kapittelhuis en de kruisgang kwamen toen tot stand. Het Domkapittel liet in overleg met de bisschop slechts zeven inzamelingen tot het bisdom toe, die alle vrijwel een gelijkkluidende brief meekregen van de bisschop. Die brief was in feite een mandaat voor de geestelijken van het bisdom, waarbij zij werden verplicht de inzamelaars, de questierders in hun parochie te ontvangen; deze mandaten waren een soort

afgeleide van de zojuist beschreven mendicatoria van de bisschop. Eén inzameling was de quest van Sint Maarten, de patroonheilige van de kathedraal, de inzameling van de kathedraal zelf dus; zij bezat niet meer of andere voorrechten dan de andere questen. Die andere waren afkomstig van abdijen, kloosters en een geestelijke orde, de Antonianen. Sommige daarvan waren in grote delen van Europa actief, zoals de al genoemde Antonianen en de abdij van Sint Hubert in de Ardennen. In alle bisdommen waar zij hun questen wilden houden moesten zij onderhandelen met de verschillende bisschoppelijke kanselarijen of de kathedrale kapittels over de financiële voorwaarden voor hun toelating. Was die admissie eenmaal geregeld dan was de geestelijkheid in het gehele bisdom verplicht op grond van een bisschoppelijk mandaat de vertegenwoordigers van die questen in hun parochies te ontvangen: deze inzamelingen werden wat voorrechten betreft dus gelijk gesteld aan de inzameling van de kathedraal zelf. De abdijen, kerken en instellingen reisden het gehele diocees rond met hun relieken, vermoedelijk in eenvoudige reliekhouders gevat, en met hun geestelijke gunsten als aflaten, lidmaatschap van een broederschap.

Hoe zo'n rondreis was georganiseerd is voor het bisdom Utrecht niet bekend. Voor het diocees Rouen bijvoorbeeld is precies per dagtocht met plaatsen van overnachting vastgelegd hoe zo'n quete verliep. De aard van de financiële overeenkomst tussen die kloosters en kerken met het Domkapittel van Utrecht is wel tot in detail bekend: die was gecompliceerd. Ik zal u daarom die technische regelingen besparen. Er werd hard en zakelijk onderhandeld over de financiële voorwaarden, waarbij in Utrecht het Domkapittel meestal aan het langste eind trok. De pachtsommen van de verschillende questen zijn dan ook voor de voltooiing van de kathedraal van cru-

ciaal belang geweest. In de eerste helft van de 15de eeuw was ca. 50 - 60% van de inkomsten afkomstig van de zeven quetes, in de tweede helft 60-70%, in het eerste kwart van de 16de eeuw zelfs 70-80%. De beginnende reformatie maakte in enkele jaren een abrupt eind aan deze bron van inkomsten. Harde onderhandelingen voerden de kanunniken met de abdij van Sint Hubert in de Ardennen. Omdat ook het archief van de abdij is bewaard, vindt men daar boeiende documenten over die onderhandelingen, soms dezelfde briefjes als in het archief in Utrecht, maar dan in kopie of andersom. Maar bovendien blijkt dat het Domkapittel van Utrecht niet de enige klant van de abdij was, maar dat zij als een spin in een web een imponerende organisatie had opgebouwd en haar quetes verpachtten in een groot deel van noordwest Europa: in de aartsbisdommen en bisdommen Keulen, Münster, Osnabrück, Trier, Luik, Straatsburg, Sens, Langres, Autun, Macon, Nevers, Toul en Chalon-sur Saône tot aan Kamerijk, Doornik en Terwaan toe. De argumenten over de hoogte van de pachtsommen worden gevoerd in bloemrijke, aan de agrarische wereld ontleende metaforen: wij willen niet dat u uw zeis zet in onze oogst, wij denken er niet aan onze schapen te scheren en de wol naar Sint Hubertus te sturen. De abrupte teloorgang van deze voor de Dombouw cruciale bron van inkomsten na ca 1525 en de oorzaken daarvan moeten hier onbesproken blijven: duidelijk is dat de invloed van Luther een belangrijke rol heeft gespeeld. Kennelijk verloren de questen, met alle daaraan verbonden voorrechten, hun aantrekkingskracht voor de gelovigen. Want alle heiligen, met de relieken of beelden waarvan de questieerders rondtrokken, genoten grote faam als wonderdoeners en genezers van ziekten. Om die reden schonken de gelovigen geld en gaven, niet om de bouw te steunen van een kathedraal ver weg, die zij waarschijn-

lijk nooit hadden gezien of zouden zien: het is maar de vraag of de gelovigen en zelfs de pastoors ervan op de hoogte waren dat de door hen opgehaalde gaven maar voor een deel werden besteed aan de instellingen waaraan die heiligen (Antonius, Hubertus, Quirinus, Cornelius etcetera) waren verbonden.

Hoe verhoudt zich de totale bijdrage van de gelovigen uit het bisdom in Utrecht voor de Dombouw tot die in andere diocesen? Het is van belang in te zien dat Dombouw van Utrecht vanaf de 13de eeuw tot de 16de eeuw een permanent bouwbedrijf was, er was immers geen sprake, zoals elders, van betrekkelijk korte bouwcampagnes die elkaar opvolgden, maar van een continu werkzaam bouwbedrijf. Om te beginnen: bijdragen van de parochies aan hun moederkerk de kathedraal ontbraken in vrijwel geen enkel bisdom. Veelal hadden zij hetzelfde karakter als de reportationes sancti Martini in Utrecht: offerblokken, pixides, boites, stipites, bassins, bacines, ce-pos en cada yglesia, cassette dell'opera, tronche of hoe ook genaamd waren in alle kerken geplaatst, de inhoud ervan op gezette tijden aan de kathedraalfabrieken via de kanalen van de kerkelijke instellingen afgeleverd. De opbrengst daarvan is naar het zich laat aanzien te vergelijken met die van de reportaties van Sint Maarten. Vaak ontbrak de motivatie om die kerkelijke kanalen open en begaanbaar te houden met alle administratieve rompslomp van dien, eenvoudig omdat er geen urgent bouwprogramma op het spel stond en de fabriek met een klein budget kon volstaan. Het leeuwendeel van de inkomsten van de Utrechtse Domfabriek werd opgebracht door de admissiebetalingen van kloosters en instellingen die inzamelingen, quetes of questen organiseerden. Niet in alle bisdommen werd zo consequent gebruik gemaakt van de bevoegdheid van bisschop en kapittel om die inzamelingen al dan niet toe te laten. Recente

studies over enkele Franse kathedralen hebben duidelijk gemaakt dat, als een bouwbeleid over lange termijn ontbrak, deze admissiegelden geen duurzaam fundament voor de fabrieksfinanciën konden en ook niet hoefden te vormen: het ging dan immers om een bouwcampagne van beperkte duur, hooguit van enkele decennia. Tijdens de bouw van de westelijke façade van de kathedraal van Troyes na 1502 liet het kapittel 11 quetes toe, slechts één daarvan betaalde een redelijk bedrag. Men zag al snel geen heil meer in dit liberale admissiebeleid: in 1520 werden alle admissies ingetrokken: *denegantur littere de placet questoribus*; nadien stegen de opbrengsten van de inzameling van de kathedraal zelf aanzienlijk. De herbouw van de toren van de kathedraal van Bourges profiteerde van admissiesommen van de van pauselijke brieven voorziene quetes van slechts twee Parijse instellingen, waarvan de aartsbisschop de toelating niet kon weigeren: de exacte bedragen zijn niet bekend. De kracht van het Utrechtse model lag in de vasthoudendheid van het kapittel om gedurende anderhalve eeuw een beperkt aantal admissies te verlenen. Die politiek is daarom ook zo profijtelijk geweest omdat kennelijk de questierders in het dichtbevolkte en stedenrijke jachtgebied met open armen werden ontvangen. Er is nog een andere reden waarom het kapittel ten Dom zo heeft vastgehouden aan deze bron van inkomsten. Die is gelegen in de omstandigheid dat de Dom van Utrecht om velerlei reden niet kon of wilde beschikken over bronnen van inkomsten die in andere bisdommen van cruciaal belang waren. Eén hebben we al genoemd: de Dom is nooit een centrum van pelgrimage geweest. De relieken die er waren werden wel eens in de zeven jaar plechtig getoond, maar beduidende Heiltumsweisungen zoals we die elders kennen waren hier niet. In Engeland, maar ook elders deden dean and chapter moeite een aansprekelijke,

liefst wonderdoende heilige binnen de muren te krijgen: deze shrines trokken drommen pelgrims, ook over langere tijd. Zo'n heilige was er in Utrecht niet. Op inkomsten van geheel andere aard heeft het Domkapittel nooit een beroep gedaan. In vele Franse en Spaanse diocesen waren inkomsten uit de zogenaamde *annualia* van groot belang: zij zorgden voor de vaste financiële basis van de kathedraalfabriek. *Annualia* zijn kort gezegd de vruchten van bepaalde *beneficia*, kerkelijke ambten, in het eerste jaar na hun vrijkomen maar dan wel in het gehele diocees (en niet alleen van het Domkapittel); er zijn tientallen voorbeelden bekend van dergelijke toewijzingen die altijd door de paus moesten worden goedgekeurd. In Spanje en in Zweden werd een deel van bepaalde tienden aan de kathedraalfabriek toegewezen, een kerkelijke belasting dus en principieel van andere aard dan de vrijwillig gegeven *reportationes* in Utrecht. Daar waren tienden bij die eigenlijk geheel andere doeleinden behoorden te dienen, bijvoorbeeld armenzorg of onderhoud van de parochiekerken. Van de kathedraal van Link_ping is wel gezegd dat zij beschouwd kon worden als de verslinder van tienden van de armen en de parochies. Dergelijke bronnen van inkomsten, soms zeer aanzienlijk, overheersten het budget van menige kathedraal in Scandinavië en in Spanje. Dan is er nog de steun van de vorst: keizer, koning of landsheer. In Frankrijk wees de koning na de Honderdjarige Oorlog aan de verarmde kathedraalfabrieken een deel van de zoutbelasting toe, de *gabelle*: altijd voor een beperkte periode, maar met de mogelijkheid van verlenging, zodat menige bouwcampagne decennia lang voor een groot deel uit deze belasting is betaald.

Er was dus een reeks van financiële variaties mogelijk binnen de kaders van de potentiële financiers: de bisschop, het kapittel, eventueel de vorst en de

gelovigen uit het gehele bisdom. Op grond van de schaarse gegevens kunnen we die verschillen laten zien aan de samenstelling van het inkomstenpatroon van drie Franse kathedralen, die in het begin van de 16de eeuw elk een ingrijpend bouwprogramma verwezenlijkten en die van het continue bedrijf van de Utrechtse Dom in dezelfde tijd. Het transept van de kathedraal van Sens werd gefinancierd voor 5% door de aartsbisschop, voor 25% door de kanniken, voor 15% door de koning en voor 55% door de gelovigen uit het gehele aartsbisdom. De toren van de kathedraal van Bourges werd voor ruim een derde betaald door de aartsbisschop, voor 20% uit de koninklijke *gabelle*, voor 10% door het kapittel, voor 25% door de gelovigen. Bij de bouw van de westelijke façade van de kathedraal van Troyes was 40% afkomstig van de *gabelle* en 40% van de gelovigen. De Domfabriek van Utrecht laat wezenlijk andere cijfers zien: minstens 80% zijn bijdragen van de gelovigen uit het bisdom, er is geen enkele bijdrage van de bisschop, de overige bijdragen zijn voornamelijk afkomstig van het kapittel. Het gaat hier om percentages, over de absolute hoogte van de beschikbare middelen heb ik nog niet gesproken. Na de pauze wil ik daar nog even -kort- de aandacht op vestigen. Dan komt ook de boeiende maar zeer betwistbare stelling van Robert Lopez aan de orde: heeft de kathedraalbouw de economische ontwikkelingen in bisschopssteden in de kiem gesmoord, omdat alle middelen ter ere Gods en niet aan productieve bestedingen werden gegeven? Een centrale en intrigerende vraag: hoe groot was nu zo'n kathedraal bouwbedrijf? Hoeveel arbeiders waren er werkzaam? Daar is veel over gefantaseerd in geschrift en in beeld.

Ik toon u een tekening van een kathedraalbouw uit een fascinerend kinderboek *The Cathedral* van David Mac Cau-

ley. Het voldoet aan onze fantasieën over zo'n bouwonderneming. Kathedralen, piramides, tempels; deze trits heeft een vaste plaats verworven in de canon van onze cultuur en heeft daarmee ook een plaats verworven in het rijk van de fantasie, zoals Mac Cauley laat zien. Hoe was de werkelijkheid? Voorop gesteld moet worden dat van de 12de en 13de eeuw, toen sommige grote kathedraalen in enkele decennia werden gebouwd, Chartres bij voorbeeld, er geen betrouwbare dat wil zeggen cijfermatige gegevens bekend zijn. Wanneer die er wel zijn beginnen de moeilijkheden voor de historicus pas echt: de fabrieksrekeningen zijn in de meest uiteenlopende muntsoorten gehouden. Bovendien: ook de middeleeuwen waren onderhevig aan geldontwaarding en inflatie: een pond sterling bezat bijvoorbeeld een veel hogere koopkracht in 1200 dan drie eeuwen later. Hoe al die rekenmunten in verschillende landen en in verschillende perioden te vergelijken? En nog een stap verder: hoe zijn die bedragen uit vroeger eeuwen te relateren aan onze huidige geld- en waardesystemen. Hoeveel euro kostte de Dom per jaar? Dat is natuurlijk een naïeve vraag, waarop geen antwoord mogelijk is. Maar toch vraagt onze verbeelding om concretisering van al die cijfers en bedragen van al die fabrieksrekeningen. Men moet een list verzinnen. Listen zijn altijd simpel en effectief, maar ook gewoon handig en nooit helemaal eerlijk: maar ze zijn wel noodzakelijk. De opgeworpen vragen kunnen immers theoretisch niet beantwoord worden. De economische wetenschap werkt al sedert de eervorige eeuw met het subjectieve nutsbeginsel en dat sluit oplossingen als quasi exacte omrekening van al die munten in grammen goud of zilver, zoals wel is gedaan, om die te vergelijken met de goud- of zilverwaarde nu. eenvoudig uit. We moeten een maatstaf vinden die vergelijking in tijd en plaats mogelijk maakt en tevens tot

onze historische verbeelding spreekt. Zo'n maatstaf is aangereikt door de al genoemde Tenhaeff: ik heb die maatstaf consequent toegepast. Meestal is het mogelijk het jaarloon te berekenen van een niet geschoolde bouwarbeider: een opperman, manoeuvre, peon, manoeuvre of hoe hij ook heten moge. Ongeenarbeid was altijd en overal nodig: sjouwen van bouw materiaal van allerlei aard kwam altijd en overal voor. Meestal werden die arbeiders per dag betaald, waarbij het loon in de lange zomerdagen hoger lag dan in de winter. Hoeveel dagen werd er maximaal gewerkt per jaar? Daar is in de afgelopen decennia veel onderzoek naar gedaan; het blijkt dat dat aantal betrekkelijk stabiel was en varieerde van 240 tot 270 dagen, minder dan wij zouden verwachten, maar de talrijke kerkelijke feestdagen zorgden voor veel onbetaalde vrije dagen. Ik ben gemakshalve uitgegaan van een standaardjaar van 250 dagen, 180 zomer- en 70 winterdagen. Het is dan mogelijk per kerkelijk bouwbedrijf in jaren waarover gegevens bekend zijn een type jaarloon van een ongeschoolde arbeider te berekenen. Indien men het jaarlijks voor bouw en inrichting uitgegeven bedrag uitdrukt in zulke jaarlonen, dan verkrijgt men een getal dat dadelijk tot de verbeelding spreekt. Voordeel is ook dat ongeschoolde arbeid gedurende de gehele middeleeuwen en overal eenzelfde arbeidsproductiviteit representeerde en dus de lonen over een langere periode bezien een vergelijkbaar resultaat opleveren. Maar vooral: de verbeelding wordt aan het werk gezet: we zien een beeld voor ons als we weten dat het bouwbedrijf van een kathedraal een jaarbudget had ter waarde van 1000 of maar van 20 jaarlonen. Voor goed begrip: het aantal jaarlonen heeft geen betrekking op het aantal arbeidsdagen, waarop in feite gewerkt werd, maar op de totale voor de bouw en inrichting beschikbare middelen, uitgedrukt in

jaarlonen. Aan de hand van deze berekeningswijze wil ik u iets duidelijk maken over de omvang van het kathedrale bouwbedrijf. Mijn uitgangspunt is wederom de jarige Dom, omdat ik herhaal het maar weer- de gegevens daar zo volledig aanwezig zijn. Ik laat u een grafiek zien, die weliswaar rekentechnisch iets anders is opgezet, maar toch precies aanduidt waar het nu over gaat. De grafiek heeft drie kleuren: zwart: uitgaven voor lonen, bruin: uitgaven voor bouwmaterialen, rood: uitgaven voor inrichting, als klokken, paramenten, koorbanken e.d. Jaren zonder staaf zijn jaren waarover geen rekening is bewaard. Zoals overal elders schommelt het budget sterk, soms met duidelijk aanwijsbare oorzaak voor een dieptepunt in de activiteiten, zoals 1483, een oorlogsjaar toen er vrijwel niet werd gewerkt. Zeer in het oog springt ook de teloorgang van het bouwbedrijf na ca 1525 ten gevolge van het wegvallen van de questierdersgelden. Het hoogtepunt in 1505 is te danken aan de uitgaven voor inrichting, in dit geval de nog steeds aanwezige beroemde luiklokken. In dit jaar zijn de totale uitgaven gelijk aan 212 jaarlonen van een ongeschoolde arbeider, de famulus in loedza. Over de gehele periode van ruim 130 jaar van 1395 tot 1527 beschouwd bedraagt het gemiddelde van de uitgaven van de Domfabriek per jaar de tegenwaarde van ongeveer 90 jaarlonen %. Dit is aanzienlijk. Vergelijken we de uitgaven voor de bouw van het transept van de kathedraal van Troyes van 1506 en 1532, een bouwcampagne van 25 jaar: daar werd een bedrag uitgegeven van gemiddeld 108 jaarlonen. In een lange periode voordien bedroeg het budget slechts een fractie van dit bedrag. De bouw van het transept inclusief enkele inrichtingsstukken voor beglazing en tapijten van de kathedraal van Sens omstreeks 1500 vroeg in 22 jaar niet meer dan gemiddeld een budget van 33 jaarlonen. De bouw van de noordtoren

van Beauvais tussen 1508 en 1537 vroeg over een periode van 30 jaar gemiddeld 90 jaarlonen. In al deze drie gevallen gaat het om een betrekkelijk kortstondige bouwcampagnes, die in een korte tijd bijzondere financiële maatregelen vereiste. Dat verschil is wezenlijk: het permanente bouwbedrijf in Utrecht en de incidentele bouwactiviteiten bij de drie genoemde kathedralen. [Er zijn zeker uitzonderingen: het grootste kathedrale bouwbedrijf in de middeleeuwen is dat van de Dom van Milaan geweest, maar ook hier geldt dat een gebrek aan continuïteit in de geldstromen de bouw van de duomo tot een lijdensweg heeft gemaakt. In de allereerste jaren overheerste een enthousiasme dat tot enorme inkomsten leidde: tussen 1387 en 1391 werd jaarlijks voor 630 arbeidsjaarlonen aan de bouw besteed, maar spoedig daarna zakte het budget ineen. Ja, er is nog een uitzondering, die u niet zal verbazen: de bouw van de Sint Pieter in Rome. 'matrix omnium ecclesiarum', 'caput omnium ecclesiarum mundi', in de woorden van de paus. Gedurende de eerste zeven jaren van de bouw tussen 1506 en 1512 werd jaarlijks ruim 380 jaarlonen van een manovale aan de bouw besteed. Ook in de rest van de eeuw waren de uitgaven aanzienlijk, maar er waren ook perioden van stagnatie: van 1506 tot de wijding van de basiliek in 1626, een periode van 120 jaar, stond de bouw gedurende minstens 40 jaar stil. Voor de actieve 70 tot 80 jaren is een gemiddelde van 300 jaarlonen, ruim het drievoud van het bouwtempo van de Utrechtse Dom, aannemelijk. Met de bouw van de Sint Pieter, de moederkerk aller moederkerken, is de tijdsgrens van de middeleeuwen ruimschoots overschreden. Keren we terug naar de middeleeuwen. Eén conclusie van dit verhaal kan luiden: de stelling van Lopez is zeer onwaarschijnlijk. De kerken- en kathedraalbouw heeft nimmer een overheersend beroep gedaan op de economische draagkracht

van een stad, streek of regio. Wij weten dat kosten voor de bouw van stadsmuren, burchten en vestingwerken, om van oorlogsvoering maar te zwijgen, een veel groter druk legden op het economisch potentieel van de bevolking dan de bouw van kathedralen. De grootheid van de tot standkoming van kathedralen ligt in het vasthouden aan een ideaal, dat de eigen grenzen lijkt te overschrijden, een hoogst fascinerend mengsel van het streven naar status, macht, aanzien, wedijver, maar altijd binnen het sacrale kader van geloof, religie en kerk. Vele malen mislukte dat streven in de periode van de late middeleeuwen. De Keulse Dom is een beroemd voorbeeld. In Utrecht wist het kapittel de eenmaal gestelde taak, zij het ternauwernood, te verwezenlijken. We vieren dit jaar het begin van die grootse onderneming, 750 jaar geleden.